

BERDE TÜRBESİ'NİN SIRLI TUĞLA VE ÇİNİ MOZAIK SÜSLEMELERİ

Faience Mosaic and Glazed Bricks Decorations of the Berde Tomb

*Ersel ÇAĞLITÜTÜNCİĞİL**

Özet

Bu makalede, Azerbaycan mimarlık sanatının seçkin örnekleri arasında yer alan Berde Türbesi'nin sırlı tuğla ve çini mozaik süslemeleri tanıtılacaktır. Bu süslemeler, malzeme, motif ve yapım teknikleri gibi farklı açılardan değerlendirilecek, özgün ve şimdiki durumları tespit edilmeye çalışılacaktır.

Azerbaycan'da, XIV. yüzyılda inşa edilmiş yapılar arasında özel bir yere sahip olan Berde Türbesi, kimi yayınlara konu olmasına rağmen hak ettiği ilgiyi görememiştir. Özellikle, Türkiye'de yapılmış daha önceki çalışmalara bakıldığında bazı eksiklerin olduğu göze çarpmaktadır. Bu nedenle yapının yeniden incelenmesinin ve yorumlanmasının yararlı olacağı kanısındayız.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Berde, Sırlı Tuğla, Çini Mozaik, Süsleme.

Abstract

In this article, faience mosaics and glazed bricks decorations of the Berde Tomb, which are the distinguished samples of the Azerbaijan architecture, have been introduced. These decorations have been estimated in terms of materials, motifs and application technics and tried to determine the original and current situations of these samples.

Berde Tomb has a capable place among the tombs which were built in XIV. century in Azerbaijan. Though it was the topic of some publications, it hasn't attracted attention adequately. Especially in Türkiye, some lacks can be seen in the publications at issue. Therefore, we think that reexamining and recommending of this tomb will be useful.

Key Words: Azerbaijan, Berde, Glazed Bricks, Faience Mosaic, Decoration.

Berde, Azerbaycan'ın orta kesiminde, hafif engebeli bir arazi üzerine kurulmuş eski bir yerleşim yeridir. Başkent Bakü'nün 300 km batısında yer alan bu küçük şehrin VII. yüzyılın ortalarında Müslümanlar tarafından kurulduğu belirtilmektedir¹. Hz. Ömer döneminde, İslam ülkesine dahil olan bölgenin Türkler tarafından fethedilişi Selçuklular (1015-1021) dönemine rastlarsa da, daha M.Ö. VII. yüzyılda, Saka-İskit devrinden beri Türk topluluklarının bu bölgedeki varlığı bilinmektedir. Selçuklulardan sonra, Gence'de, bir Türk devleti kuran Şemseddin İldeniz'in, 1146'da bölgeye hâkim olması ile Atabegler (1146-1225) dönemi başlar². Ancak bu dönemde, yaşadığı depremler ve savaşlar neticesinde şehir tahrip olmuş, bu yüzden hem Selçuklu hem de Atabegler döneminden geriye eser kalmamıştır.

* Yrd. Doç Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Anabilim Dalı.

¹B. Hazer, "Bir Kitap ve Ortaçağ Azerbaycan San'atı", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Y. 35, S. 257, Ankara 1986, s.73; Y.V. Cemenzeminli, *Tarihi, Coğrafi ve İktisadi Azerbaycan*, Bakı 1993, s. 27.

²Bölgenin tarihi hakkında detaylı bilgi için bkz. Z. V., Togan, "Azerbaycan Etnoğrafisine Dair II", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y. 1, S. 5, İstanbul 1933, s. 101-107; ay. yaz., "Azerbaycan Etnoğrafisine Dair III", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Y. 2, S. 18, İstanbul 1933, s. 247-253; ay.yaz., "Azerbaycan", *İslam ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1993, s.91-118; F. Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Sürecine Umumi Bir Bakış", *Belleten*, XXI/83, Ankara 1957, s.435-443; A. Caferoğlu, "Kafkasya Türkleri", *Türk Kültürü*, S. 38, Ankara 1965, s.172-178; ay.yaz., "Kuzey Azerbaycan", *Türk Kültürü*, S. 54, Y. V, Ankara 1967, s. 412-420; ay. yaz., "Kuzey Azerbaycan", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1976, s.1104-1114; Z. M., Buniyatov, "Azerbaycan" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s.317-322; ay.yaz., *Azerbaycan Tarihi En Gadim Zamanlardan XX. Asra Kadar*, C.I, Bakı 1994; A. Taşağıl, "İslamiyetten Önce Türklerin Azerbaycan ve Kafkaslara

XIII-XIV. yüzyıllarda bölgeye hakim olan İlhanlılar döneminde (1231-1338) önemini kısmen koruyabilen şehir ve çevresi, XIV. yüzyıl sonlarındaki Timurlu hâkimiyetiyle birlikte merkez olma özelliğinden iyice uzaklaşarak adeta küçük bir kasaba haline gelmiştir. Bu özelliğini Safevi (1501-1587) ve Osmanlı dönemlerinde de devam ettiren şehir, Safevi - Osmanlı mücadelelerine sahne olduktan sonra, XVIII. yüzyılın ortalarında baş gösteren ve Azerbaycan tarihinde önemli bir rol oynayan yarı bağımsız hanlıklardan biri olan Gence Hanlığının (1747-1828) idaresi altına girmiştir³.

XIX. yüzyılda Rusya'nın bölgeyi tamamen ele geçirmesi ile Berde de Rus hâkimiyetine girer ve durum 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yeniden bağımsızlığını kazanmasına kadar sürer.

Berde, Ortaçağ Azerbaycan Sanatında, X-XII. yüzyıllar arasında görülen 4 farklı mimarlık ekolünden, *Aran Ekolü*'nün önemli merkezleri arasında sayılmaktadır⁴.

2003 ve 2006 yıllarında iki kere ziyaret etme imkânı bulduğumuz şehirde, aşağıda süslemelerini ayrıntılı bir şekilde ele alacağımız türbe dışında, bugün ayakta olan iki türbe ile bir de cami yer almaktadır⁵.

Azerbaycan'da, bölgenin mimari anıtları ve buna bağlı gelişen süslemeleri hakkında, Türkçe ve yabancı dilde yayınlanmış pek çok kitap ve makale bulunmaktadır⁶. Genellikle, Azeri ve Rus bilim adamlarınca gerçekleştirilmiş, bu genel sanat tarihi yayınlarında, Berde Türbesi'nin süslemelerinden de

Akınlı", *Azerbaycan Türkleri Dergisi*, Y.1, S.3, İstanbul 1990, s.7-9; İ. Aka, "Timurluların Azerbaycan İle Alakaları", *Türk Kültürü*, Y.XXX, S. 345, Ankara 1992, s. 11-17; K. Ercilasun, "Selçuklular'ın Kafkasya Politikası", *Türk Kültürü*, Y.XXXIII, S.387, Ankara 1992, s. 421-432; M. İsmayil, *Azerbaycan Tarihi*, Bakı 1997; A. S. Bilgili, "Azerbaycan Türkleri Tarihi", *Türkler*, C. 7, Ankara 2002, s. 22.

³*Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri I (1578-1914)*, TC Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Bakanlığı Nu: 4, Ankara 1992, s. 33-34.

⁴Azerbaycan mimarlığı üzerine çalışan araştırmacılar, X-XII yüzyıllar arasında, ülkede 4 farklı mimarlık ekolünün varlığını ileri sürmektedirler. Bunlar; *Aran, Şirvan-Abşeron, Tebriz ve Nahçıvan Ekolleridir*. Görüldüğü gibi bu ekoller, genellikle devrin büyük şehirlerinin adıyla anılmaktadır. Söz konusu ekollerin belirleyici ana unsurları; inşa ve süsleme malzemesinin yanı sıra motif özellikleri olmuştur. Aralarında genellikle bir üslup yakınlığı bulunan bu ekollerden, Aran ve Şirvan-Abşeron Ekolleri araştırma kapsamındaki eserle doğrudan ilgilidir. Ancak, her iki bölgedeki yapıların büyük çoğunluğu deprem ve savaşlar sırasında tahrip olmuş ve tamamen ortadan kalkmıştır. Aran; Araz ile Kür Çayı'nın arasında kalan geniş bir coğrafyaya verilen addır. Gence, Berde, Beylegan, Karabağ, Şemkir şehirleri bu mimarlık ekolünün başlıca merkezleridir. Bu ekole dâhil olan sanatçıların yaptığı yapılardan bazıları 1139 ve 1192'deki Gence depreminde, bir kısmı da 1235'deki Moğol hücumları sırasında büyük zararlar görmüş ve günümüze kadar ulaşamamıştır. Yapıların inşasında ve süslemesinde ana malzeme tuğla, sırlı tuğla ve çini olmuştur. İkinci ekol ise Şirvan-Abşeron Ekolüdür. Şirvan; batıda Şamahı şehri ile doğuda Hazar Denizi arasında kalan sahil boyunca kuzeye doğru devam ederek, bugünkü Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlı Derbent şehri de içine alan bölgeye verilen isimdir. Abşeron ise bu bölgenin Bakü Körfezi'nden başlayarak Hazar Denizi'ne kadar olan bir yarımada şeklindeki bölgesine verilen addır. Büyük bir gelişim gösteren Şirvan-Abşeron ekolünün başlıca merkezi Bakü ve Şamahı çevreleri olmuştur. Şamahı'daki pek çok yapı 1667, 1859 ve 1902 yıllarındaki şiddetli depremler sonucunda yıkılmış ve erken tarihli yapılardan günümüze kadar ulaşanı olmamıştır. Mevcut örneklerin büyük bir çoğunluğu Bakü ve çevresinde yer almaktadır. Bu ekole mensup yapılar için taş malzeme, plan, taş üzerine geometrik ve bitkisel motifler karakteristiktir. Son yıllarda Azerbaycan mimarlık ekollerinin genel problemleri ve bunların gelişimine dair bilgiler çeşitli yayınlara konu olmuştur. (Geniş bilgi için bkz. A. V. Salamzade, *Arhitektura Mavzoley Azerbaydjana, XII - XV.vv*, Bakı 1952, s. 209; A. V. Salamzade - K. M. Memmedzade, *Arazboyu Abideleri*, Bakı 1979, s.28-30; C. Gıyasi, *Nizami Dövrü Me'marlık Abideleri*, Bakı 1991, s.183; Z. Buniyatov, *Azerbaycan Tarihi En Gadim Zamanlardan XX. Asra Kadar*, C.I, Bakı 1994; s. 297; R. Karabağlı, *Azerbaycan Mimarlığı ve Üçüncü Bin Yılı*", *Gobustan*, S.4, Bakı 2000, s.68).

⁵Bunlar, Behmen Mirza Türbesi (XVII-XVIII.yy), İmamzade Türbesi (1868) ve Cuma (İbrahim) Mescidi (XVIII.yy) adı ile tanınan eserlerdir. Bunların dışında, şehirde bir türbe daha yer almaktaydı ki, bu eser günümüze kadar ulaşamamıştır. Türkçe ve Rusça olarak yayınlanmış kaynaklarda *Aksadan Baba Türbesi* (XIII-XIV.yy) adıyla anılan bu yapıyı XX. yüzyılın başlarında çekilmiş fotoğraflarından tanıyabiliyoruz. Kimi araştırmacılar, bu türbenin büyük olasılıkla, Berde Türbesi'nin de mimarı olan Ahmet bin Eyüp El-Hafız ez-Nahçıvani tarafından, ona yakın bir tarihte inşa edildiğini belirtmektedirler. (Aksadan Baba Türbesi hakkında geniş bilgi ve fotoğraf için bkz. M. Useynov - L. Bretanitsky - A. Salamzade, *İstoriya Arhitekturi Azerbaydjana*, Moskva 1963, s.140-141; O. Aslanapa, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul 1979, s.98-103; ay. yaz., *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara 1996, s.159-161).

⁶A.H. Manuçarov - A.V. Salamzade - H. Sultanov, *Arhitektura Mavzolev Gor. Bardı*, Bakı 1947; A. V. Salamzade, *Arhitektura Mavzoleev Azerbaydjana XII - XV.yy*, Bakı 1952; M. Useynov - vd., *İstoriya Arhitekturi...*; K.M. Memmedzade, *Azerbaycan'da İnşaat Sanatı (IV-XVI. Asırlar)*, Bakı 1978; N. Asgerova, *Arhitekturmne Ornamenti Azerbaydjana*, Bakı 1983; R. Efendizade, *Arhitektura Sovetskogo Azerbaydjana*, Moskva 1986; R. Amenzade, *Azerbaycan Me'marlığında Baştağlar*, Bakı 1995.

kısaca söz edilmektedir. Hemen hemen hepsi, yapıda görülen süslemeleri daha çok malzeme ve motif bakımından değerlendirmiştir.

Çalışma kapsamında ele alınan ve süsleme özellikleriyle ayrıntılı bir şekilde tanıtılacak olan Berde Türbesi'nden, Türkiye'de gerçekleştirilmiş kimi yayınlarda da yer yer söz edildiği görülmektedir⁷. Bu çalışmalarda, doğrudan olmasa da Berde Türbesi'nin süslemeleri vurgulanmaktadır. Söz konusu süslemeler, en ayrıntılı çalışmalarda bile özetlenerek geçilmekte, hacmi sınırlı yayınlarda ise pek fazla yer tutmamaktadır. Türk mimarisinin geneline yönelik bu eserlerin dışında, türbenin süslemelerinin ele alındığı iki yayın özellikle dikkati çekmektedir. Bunlardan birincisi, M. Yıldırım tarafından çevirisi yapılan "Motiflerin Dili" başlıklı makaledir. Çalışma, türbenin cephesinde yer alan ve "Allah" lafzından oluşan süslemelerinin çözümlenmesi konusunda getirdiği öneriler dolayısı ile önemlidir⁸. İkinci eser ise, H. Necefoğlu'nun gövde üzerindeki süslemeyi, periyodik olarak tekrarlanması bakımından ele aldığı ve bunun çözümlemesini yapmaya çalıştığı makalesidir⁹. Ancak şunu da belirtmek durumundayız. Her iki çalışmada da, sadece gövde üzerindeki "Allah" lafzından oluşan süsleme ele almış, yapının diğer süslemelerden ise hiç söz edilmemiştir. Süslemeleriyle dikkat çeken ve Azerbaycan türbe mimarisinin önemli örneklerinden biri olan eserin, bu açıdan ayrıntılı bir şekilde, bir kez daha ele alınmasının faydalı olacağı kanısındayız.

Tarihçesi

Eserin inşasına ve usta adına ilişkin olarak, kuzey ve güney kapıları üzerinde kitabeler bulunuyordu. Ancak, her iki taraftaki kitabelerde bugün okunamayacak ölçüde tahrip olmuştur¹⁰. Geriye kalan izlerden, güneydekinin inşa, kuzeydekinin ise sanatçı kitabesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitabelerden; usta kitabesi hakkında, E.A. Pahomov'un çalışmasından bilgi edinilirken¹¹; tarih kitabesine ilişkin olarak M. Useynov, L. Britanitskiy ve A. Salazade'nin birlikte hazırladıkları eserde, başka bir yerden alındığı anlaşılan, ancak kaynağı belirtilmeyen bir fotoğraf yayınlanmıştır¹². Kitabe, bu resimden kolaylıkla okunabilmektedir. Mevcut bilgilere göre eser; H.721/M.1322 yılında, Ahmet bin Eyüp El-Hafız ez-Nahçıvani¹³ tarafından inşa edilmiştir (Res. 2-4).

Türbenin; bani, süsleme ustası ve kimin adına inşa edildiği gibi problemleri; bir kitabenin, mezar taşının veya arşiv kayıtlarında bunlarla ilgili bir bilginin olmayışı gibi nedenlerden dolayı tam olarak aydınlatılamamaktadır. Yapının mimarı olarak gösterilen Nahçıvanlı Ahmet, aynı zamanda, türbe ile aynı devirden olması gereken süslemeleri yapan ya da bu işleri bizzat yöneten kişi olarak düşünülebilir.

1950'li yılların sonunda çekilen bir fotoğrafta üst örtüsünün tamamı yıkık olan türbe 1960'lı yılların başında bir onarım geçirmiştir. Bu çalışmalar esnasında, türbenin kuzey taçkapısı önüne çift yönlü

⁷Bk. M. Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul 1977; s. 341-343; O. Aslanapa, **Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da...**, s. 96-99; ay.yaz., "Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri", **Türk Kültürü**, S. 305, Y. XXVI, Ankara 1988, s. 543-544; ay. yaz., **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık...**, s. 152-156; A. Altun, **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, İstanbul 1988, s. 32.

⁸H.S. Memmedoğlu – İ.R. Emiraslanov – H.A. Necefoğlu – A.A. Mürseloğlu, "Motiflerin Dili", (Çev: M. Yıldırım), **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Y. 2002, S. 14, Konya 2002, ss. 227-269.

⁹H. Necefoğlu, "Selçuklu Mimarisinde Kristallografik Nakışların Yeri", **III. Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri 20-22 Mayıs 1993**, Konya 1994, s. 87-88.

¹⁰Eserin, 1950'li yılların sonlarında çekilmiş fotoğraflarından, kitabelerin, daha o zamanlar bu durumda oldukları anlaşılmaktadır (fotoğraf için bkz. M. Useynov - vd., **İstoriya Arhitekturi...**, s. 136-137).

¹¹Bu kitabelerin ilk kez E. A. Pahomov tarafından okunup yayınlandığı ve daha sonraki araştırmacıların bu okumayı referans olarak aldıkları anlaşılmaktadır (E. A. Pahomov, **Başni-Mavzolei v Berde i İh Nadpisi**, Tr. AzFAN, T. XXV, 1936, s.91 vd.).

¹²M. Useynov - vd., **İstoriya Arhitekturi...**, s. 141, dpt.1.

¹³E.A Pahomov ustanın adını bu şekilde vermektedir E. A. Pahomov, **Başni-Mavzolei v Berde...**, s.91; L. Britanitskiy - A. Salazade, "Orta Asır Azerbaycan Mimarları ve Mimarlıkla Alâkadar Sanatkârlar", **Azerbaycan İnceneseti**, S. V, Bakı 1956, s.15; M. Useynov - vd., **İstoriya Arhitekturi...**, s.141; K. M. Memmedzade, **Azerbaycan'da İnşaat Sanatı...** s. 64; A. V. Salazade - K. M. Memmedzade, **Arazboyu Abideleri...**, s.8; L. S. Britanitskiy, **Hudojestvennoe Nasledie Perednego Vostoka Epohi Feodalizma**, Moskva 1988, fot. 124a; R. Amenzade, **Azerbaycan Me'marlığında...**, s. 36.

bir merdiven¹⁴, yıkık olan üst örtüsünün yerine de bir külah inşa edilirken, cenazelik katının kesme taş kaplamalarının da tamamına yakını yenilenmiştir.

Plan ve İnşa Özellikleri

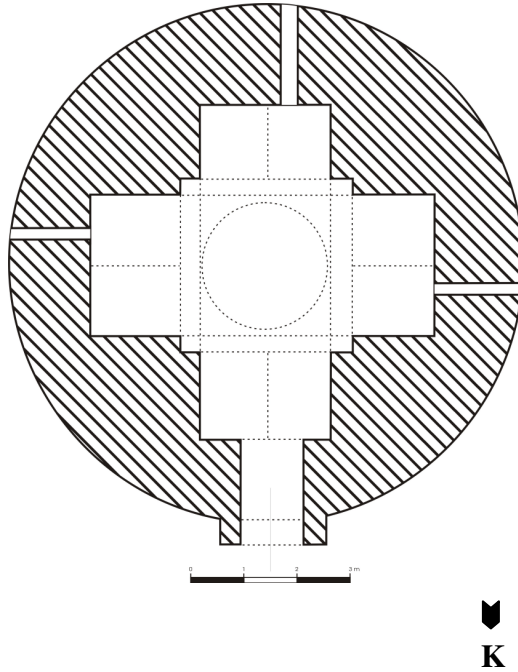
Bugünkü yerleşim merkezinin güneydoğusunda, çevresi park olarak düzenlenmiş bir bahçe içinde yer alan yapı, şehrin XIV. yüzyıldan kalan tek eseridir. Üst örtüye kadar sağlam vaziyetteki türbe, cenazelik ve ziyaret mekânı olmak üzere iki katlı inşa edilmiş olup, dıştan silindirik gövdeden ibarettir. Gövdenin alt kesimi taş, yukarısı ise tuğla ile örülmüştür.

Cenazelik katı içten kare, dıştan silindirik planlıdır (Şek. 1). Dört yöne doğru, sivri kemerli derin nişlerle genişletilen mekânın ortası kubbe ile örtülüdür (Res. 22). Büyük bir bölümü toprak seviyesinin altında bulunan cenazeliğe, kuzeyde bulunan kapı ile girilmektedir. Mekân; doğu, batı ve güney yönlerde, birer küçük mazgal pencere ile aydınlatılmıştır (Res. 6-7).

Bunun üzerinde; içten ongen, dıştan silindirik planlı ziyaret mekânı yer almaktadır. Bu bölüm tuğladan silindirik bir gövde halinde yükselmektedir (Res. 1; Şek. 2). Çift kabuklu üst örtünün dış kabuğu yıkıktır. Buna karşılık, eski plan çizimlerinden ve mevcut kalıntılarından, içten üç sıra mukarnasla geçilen kubbe ile örtülü mekânın dışta konik külahlı olduğu anlaşılmaktadır (Res. 23). Külah kısmı tamamen yıkıldığı için, onun yerine, restorasyon çalışmaları esnasında, çimento harcı ile koruma amaçlı yeni bir külah inşa edilmiştir.

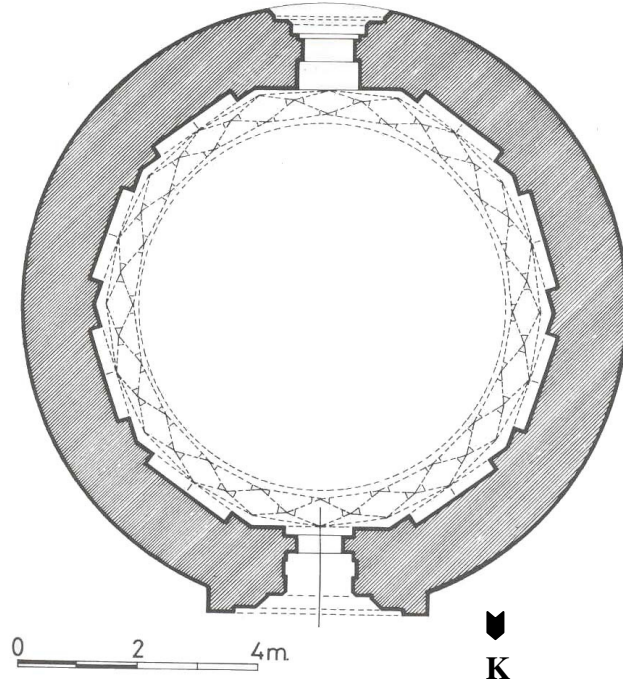
Yapının, ziyaret bölümüne açılan, aynı eksen üzerine yerleştirilmiş biri kuzeyde, diğeri güneyde iki kapısı vardır. Bunlardan kuzeydekinin cepheye yansıması dışa taşıntılı, düz yüzeyli ve dikdörtgen görünümlü bir taçkapı şeklindedir. Güneydeki kapı ise derin olmayan nişi ile dikkat çekmektedir. Kapılar dışında, gövde üzerinde herhangi bir açıklık mevcut değildir (Res. 6-7).

Üst katın duvarları iç taraftan sıvalıdır. Her bir kenarı üzerinde, gövde boyunca yükselen; sivri kemerli, fazla derin olmayan nişler bulunmaktadır (Res. 23).

Şekil 1. Berde Türbesi. Alt kat planı (M.Useynov'dan işlenerek)

¹⁴Yapının onarım öncesi resimlerinde merdiven görülmediği gibi, ona ait bir iz de tespit edilememektedir.

Şekil 2. Berde Türbesi. Üst kat planı (O.Aslanapa'dan)

Süsleme Malzemesi ve Teknikler

Berde Türbesi, Ortaçağ Azerbaycan mimari süslemeciliği bakımından, sırlı tuğla ile çini mozaik süslemenin bir arada kullanıldığı ve çini mozaik süslemenin dış cephede yer aldığı önemli bir örnek olarak dikkat çekmektedir.

Sırlı tuğla süslemelerle; silindirik gövdenin dış cephelerinde, kuzey ve güney kapıları dıştan çerçeveleyen, farklı genişlikteki bordürlerden, dışta yer alanında karşılaşılmaktadır. Süslemeler, cephede kaplama malzemesi olarak da kullanılan sırsız tuğlalar arasına, firuze sırlı tuğlaların dikey olarak yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu tuğlalardan bazılarının sırrı yer yer hasar görmüştür.

Beyaz, firuze, siyah ve lacivert renkteki çini süslemeler, mozaik tekniğiyle yapılmış olup, gövdeyi üstten sınırlayan kuşaklarda, kuzey ve güney giriş açıklıklarının kavsara, bordür ve yan mihrabiyelerinde görülmektedir.

Süsleme Programının Yapı Üzerindeki Dağılımı

Süslemeler, yapının dış cephesi ile taçkapılarında toplanmıştır. Motif ve kompozisyon bakımından zengin bir repertuar sunan türbede; geometrik, bitki ve yazılardan oluşan süslemeler bir arada görülmektedir. Geometrik karakterli örneklerle; gövdeyi üstten sınırlayan, saçak altı süsleme kuşağında, her iki kapının cephesinde, kavsara ve ana niş yan duvarlarında karşılaşılmaktadır.

Bitkisel örnekleri; gövdeyi üstten sınırlayan süsleme kuşağının ikinci ve üçüncü sırası ile taçkapıyı dıştan kuşatan içteki dar bordürde; yazılarla oluşturulan süslemeleri ise gövdenin dış cephesinde, bu gövdeyi alttan ve üstten sınırlayan kuşaklarda ve kitabe panolarında görmekteyiz.

Türbe içinde yer alan süslemelerden geriye pek bir şey kalmamıştır. Sadece, cenazelik katının üst örtü geçiş unsurlarından, güneydoğudakinin başlangıç bölümünde çini izi görülmektedir. Ancak, bu izler süslemenin niteliği konusunda ipucu verecek durumda değildir (Res. 22).

Aynı şekilde, üst katın iç süslemelerinden de geriye bir şey kalmamıştır. Bugünkü mevcut durum, duvarlar ve yıkılmış olan üst örtüdeki süslemenin niteliği konusunda hüküm vermek güçtür.

Süsleme Türleri

Türbedeki süslemeleri; yazı, geometrik ve bitkisel örnekler olarak üç an grupta incelemek mümkündür. Yapının ana süslemelerini yazı ve yazılı örnekler oluşturmaktadır. Geometrik ve bitki motifli olanlar ise ikinci derecede kalmaktadır.

Yazı:

Sırlı tuğla ve çini ile yapılmış bu tür süslemelerde, köşeli kûfîler yer aldığı gibi sülüs yazı bordürleri ile de karşılaşmaktadır. Örnekler ritmik tekrarlar ve dikdörtgen panolar halinde karşımıza çıkmaktadır. Yazıların; Kur-an'dan alınmış ayet, hadis ve "Allah" adını tekrarlayan örnekler olduğu anlaşılmaktadır.

Bunlardan ilk göze çarpanı, silindirik gövdenin dış yüzeyini tamamen kaplayan, iri kûfî yazılardır. Kompozisyon; *Lafz-ı Celal*'in (Allah kelimesi) tek bir motif halinde, cephe boyunca 200'den¹⁵ fazla tekrarlanmasıyla oluşturulmuştur. Yazılar dörtlü gruplar halinde tanzim edilmiştir. Her bir grupta, aynı merkez etrafında 45⁰ lik açılarla döndürülerek yerleştirilmiş "الله" yazısı dört kere tekrarlanmıştır (Res.8; Şek. 3). Ortaçağ Türk süslemelerindeki sonsuzluk prensibi burada da kendini göstermektedir. Kompozisyon, üzerinde yer aldığı alanın kenarları ile kesilmese, sonsuza kadar uzanacakmış gibi bir izlenim uyandırmaktadır. Sanatçı, cephe üzerine yazdığı "Allah" lafzıyla, hem Allah'ın sonsuzluk sıfatını sanat eseri üzerinde bir kez daha tekrarlamış, hem de yapıyı kutsallaştırarak gereken saygının gösterilmesini sağlamıştır.

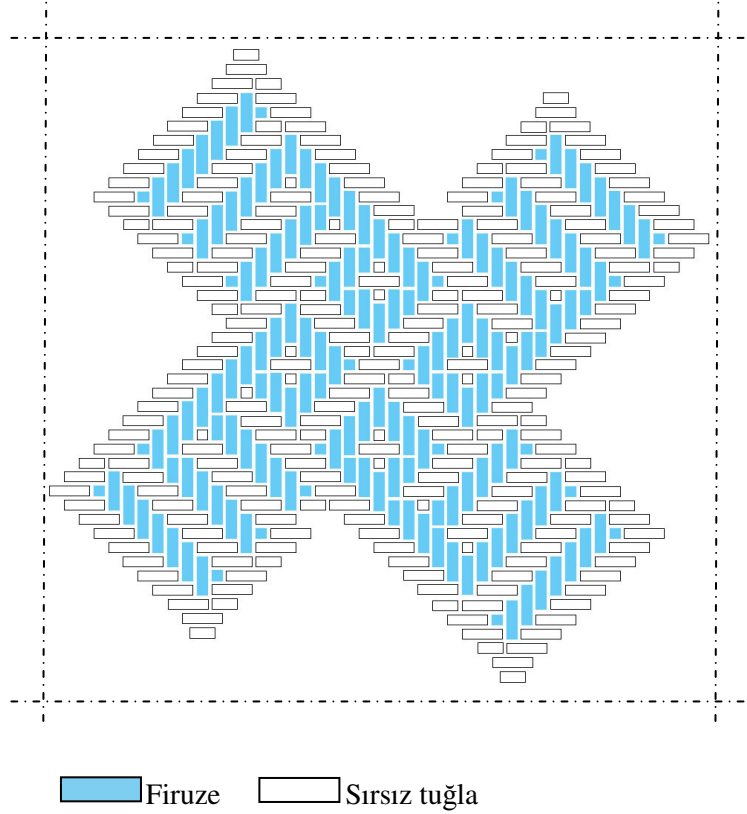
Gövdenin üst kenarında; yazı, bitki ve geometrik motifli, dar ve geniş beş kuşak bulunmaktadır (Res.9). Hayli hasar görmüş bu kuşaklardan geniş olanın içi yazılarla doldurulmuştur. Bunun bir kitabe kuşağı olduğu ve Kur-an'dan alınmış ayetler içerdiği kimi araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir¹⁶. Kısmen korunabilmiş bölümlerinden, sülüs hatla yazıldığı anlaşılan bu yazılar, günümüzde büyük ölçüde tahrip olduğundan okunamamaktadır. Harfler, lacivert zemin üzerine beyaz olarak işlenmiştir (Res. 10).

Türbenin, ziyaret mekânına açılan kapıları genel süsleme kompozisyon bakımından birbirlerine benzerlik göstermektedir (Res. 6,7). İlk bakışta, her iki kapıda da dikdörtgen şekilli giriş aralıkları, mukarnas dolgulu kavsaralar ve bu kavsaraları kuşatan sivri kemerler birbirinin tekrarı gibi görünmektedir. Ancak, yakından incelendiğinde, detaylarda bazı farklılıklar hemen göze çarpmaktadır. Kuzeydeki kapı, derin nişi ve cepheden dışa doğru taşkın silmeleriyle, diğerinden farklı olarak taçkapı izlenimi vermektedir (Res. 7). Her iki kapı da, çini mozaik süslemelerin yanı sıra, en dış bordürlerinde yer alan kûfî hatlı yazı süslemeleri ile dikkat çekmektedir. Aynı zamanda, silindirik gövdeyi alttan sınırlayan kitabenin de devamı olan bu bordürün, güney girişini kuşatan bölümündeki yazılar hariç, neredeyse tamamına yakını tahrip olmuştur. Yazıların günümüze ulaşabilen bölümü, sağ bordürün alt kenarına yakın bir seviyeden başlayıp, sol bordürün ortasında sonlanmaktadır. Mevcut izler, kitabenin firuze zemin üzerine, sırsız tuğlalarla yazıldığını göstermektedir. Okunabilen bölümlerinden anlaşıldığı kadarıyla bu yazılar, Kur-an'dan ayetler içermektedir (Res. 4, 6, 11)¹⁷.

¹⁵K. M. Memmedzade, *Azerbaycan'da İnşaat...*, s.63.

¹⁶Kitabenin metni hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Useynov – vd., *İstoriya Arhitekturi...*, s.137.

¹⁷Kimi araştırmacılar, buradaki ayetlerin Kur-an'ın 78. Ayeti olduğunu yazmışlardır. Ancak hangi surenin 78. ayeti olduğuna açıklık getirmemişlerdir (M. Useynov, vd., *İstoriya Arhitekturi...*, s.140). İncelemelerimizde, okunabilen bölümlerinden buradaki yazının Kur-an'ın 78. suresinden (Nebe), 28-34 ayetleri kapsadığı tespit edilebilmiştir. Fakat önemli bir kısmı okunamadığı için surenin ne kadarının yazılmış olduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değil. Kitabenin günümüze ulaşabilen bölümünü okuyan M. Belen'e ayrıca teşekkür ederim.

Şekil 3. Berde Türbesi. Gövdedeki sırlı tuğla süsleme

Türbenin; güney kapısı üzerinde bir, kuzey kapısı üzerinde ise iki kitabe panosu vardır. Bunlardan, biri giriş açıklığı, diğer ikisi kavsara köşeliklerinde yer almaktadır. Ayrıca, güney taçkapının giriş açıklığı üzerinde yer alan dikdörtgen alanda da bir kitabenin varlığı düşünülmele birlikte, bunun bir kitabe mi; yoksa süsleme panosu mu? olduğu konusunda kesin bir kaniya varılamamaktadır. Ancak bu kapının; gerek düzen, gerekse süsleme malzemesi ve motif açısından kuzeydeki simetriği olması, burada da bir kitabe panosunun var olabileceği görüşünü kuvvetlendirmektedir (Res. 6). Sülüs hatla yazılmış diğer kitabelerden ise geriye pek fazla bir şey kalmamıştır. Dikdörtgen panolar halinde düzenlenmiş bu kitabeleri eski resimlerinden tanımlayabiliyoruz. (Res. 2-4).

Kuzey taçkapının dikdörtgen şekilli giriş açıklığı üzerinde yer alan kitabe panosu, kısmen korunabilmiştir. Ana nişin sağ yan duvarından başlayan bu kitabe, dip duvarında devam ettikten sonra sol yan duvarda son bulmuştur. Günümüze ulaşabilen başlangıç kelimelerinden, bunun bir hadis kitabesi olduğu tahmin edilmektedir (Res. 5)¹⁸.

Diğer iki kitabe ise hayli hasar görmüştür. Kalan izlerden de fazla bir şey anlayılamamaktadır.

Yukarıda bahsettiğimiz son üç kitabenin de, lacivert veya siyah zemin üzerine beyaz renkte, sülüs hatla yazıldığı, harf aralarının ise palmet ve rumilerden oluşan firuze bitki motifleriyle doldurulduğu anlaşılmaktadır.

¹⁸Kitabe, “قال انبي” (kal’ennebi / Nebi dedi) şeklinde başlamaktadır.

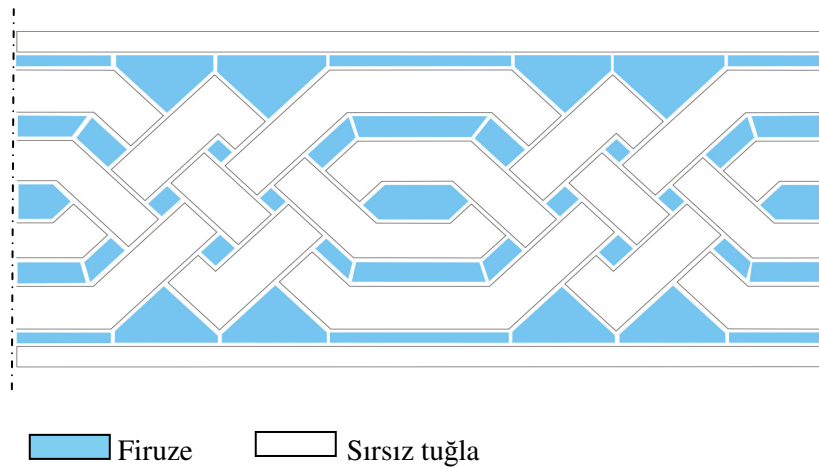
Geometrik Bezeme:

Türbedeki süslemeler içinde geometrik örnekler, yazılardan sonra önemli bir grubu oluşturmaktadır. Bunların tamamı, kuzey giriş açıklığını çerçeveleyen bordürlerden ortadakinde yer alan sırlı tuğla örnekler hariç, çini mozaik tekniğindedir. Sırlı tuğla ile yapılmış süslemeler büyük ölçüde tahrip olmuştur. Motifler, ilk bakışta gövde üzerindeki “الله” yazılarını hatırlatmaktadır. Ancak yakından incelendiklerinde geometrik karakterli örnekler olduğu hemen fark edilmektedir (Res. 12).

Çini mozaik tekniği ile yapılmış geometrik örnekler altıgen, yıldız ve karelerden meydana gelir. Bunlar; geçme, kesişme ve birbiri ile bağlantısız konumda yer alarak kompozisyonları oluşturmaktadır.

Gövdenin üst kenarı; en üstte yer alan geniş bir mukarnas sırası ile tamamlanmaktadır. Büyük oranda tahrip olmuş bu bölüm, mukarnas hücrelerinin yüzeyini kaplayan, beyaz, firuze ve lacivert renkteki altıgen, eşkenar dörtgen ve üçgenlerden oluşan geometrik kompozisyonları ile dikkat çekmektedir. Kompozisyonu oluşturan geometrik elemanlar, mukarnas hücrelerinin içinde, kendilerine ayrılan dar alanlara yerleştirilmişlerdir (Res. 9, 13).

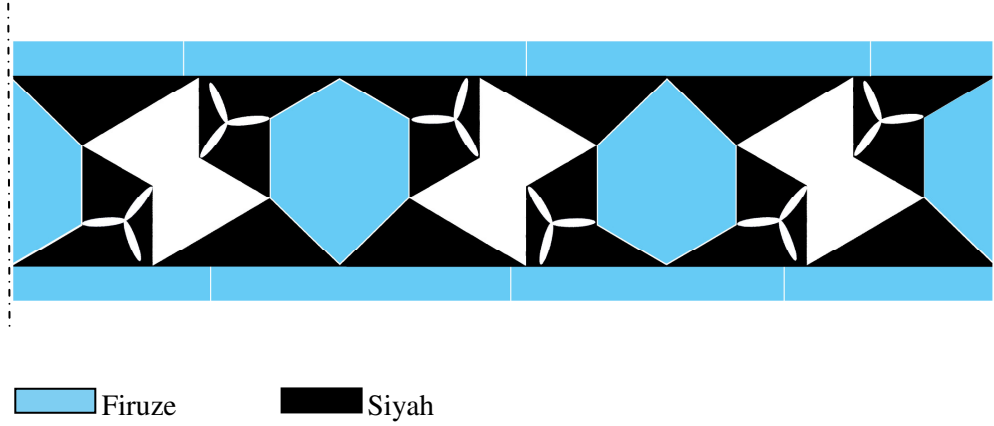
Mukarnas dizisinin hemen altından, farklı genişlikte düzenlenmiş dört sıra süsleme kuşağı daha geçmektedir. Çoğu tahrip olmuş bu kuşaklardan en alttaki, dörtlü örgü düzeninde ilerleyen şeritlerle oluşturulmuş eşkenar dörtgen ve iç içe yerleştirilmiş basık altıgenleriyle dikkat çekmektedir. Altıgen ve eşkenar dörtgenleri oluşturan şeritlerde sırsız tuğla, zeminde ise firuze renkli çiniler kullanılmıştır (Res. 9; Şek. 4).

Şekil 4. Berde Türbesi. Kitabe kuşatma frizi, alttan birinci kuşak çini mozaik süslemesi

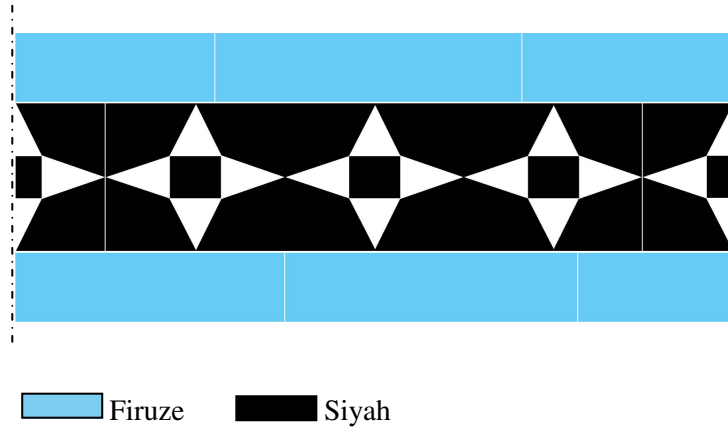
Geometrik süslemelerle, taçkapılar üzerinde de karşılaşılmaktadır. Her iki kapıdaki süslemeler büyük ölçüde tahrip olmuştur. Kuzey kapının geometrik süslemeleri ana nişini kuşatan bordürde, kavsara mukarnaslarının yüzeyinde, kuşatma kemerinin karın bölgesinde ve ana niş yan duvarlarında toplanmıştır. Ayrıca, ana nişin iki yanında bulunan köşe sütuncelerin de zamanında geometrik motiflerle kaplı olduğu mevcut izlerden anlaşılmaktadır (Res. 7).

Kuzey taçkapıdaki geometrik süslemelerden ilk göze çarpanı ana nişi üç yönden kuşatan bordürde yer alanıdır. Bu bordürdeki süslemeler yamuk altıgen ve kurdele benzeri motiflerin ritmik tekrarından oluşmaktadır. Ayrıca, motiflerin aralarında kalan boşluklara da üç yapraklı, stilize çiçek veya üç kollu yıldız diyebileceğimiz motifler yerleştirilmiştir. Firuze ve beyaz renkli çinilerle yapılan motifler, siyah zemin üzerine yapılmıştır (Res. 7, 14; Şek. 5).

Şekil 5. Berde Türbesi:Kuzey taçkapı ana niş kuşatma bordüründeki çini mozaik süsleme

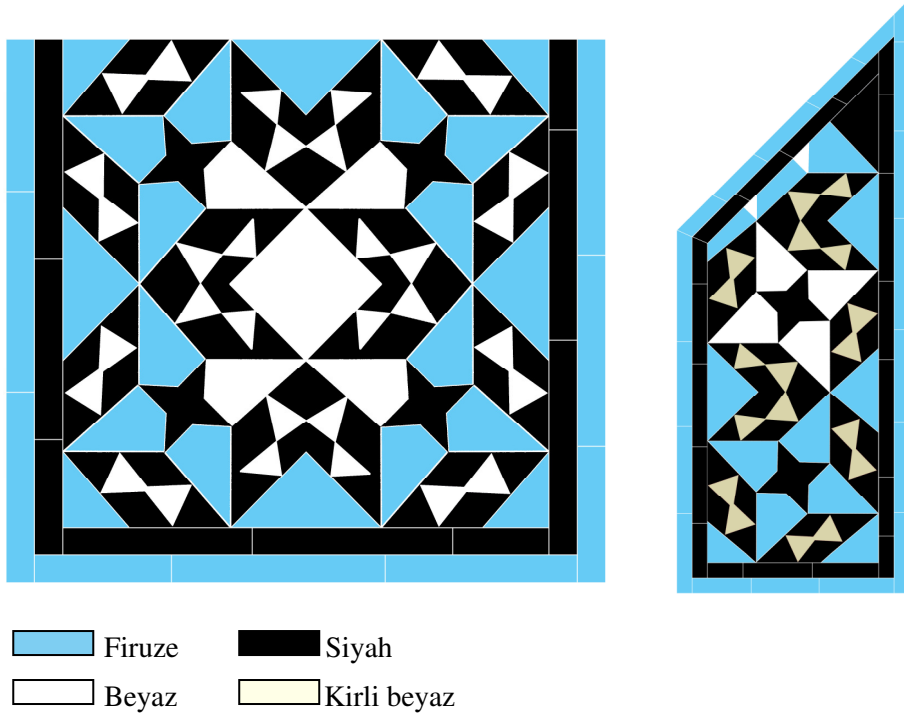
Kavsaranın sivri kuşatma kemerinin karnı bölgesi de geometrik motiflerle kaplanmıştır. Burada, ortadaki geniş, iki yandaki dar olarak düzenlenmiş üç kuşak yer almaktadır. İki yandakiler sade, ortadaki ise süslemelidir. Süsleme, siyah bir zeminde işlenmiş dört kollu yıldız desenlerinin üst üste sıralanmasından oluşmaktadır. Yıldızların merkezinde, fonla aynı renkte, küçük kare şekilli birer göbek yer almaktadır (Res. 15; Şek. 6).

Şekil 6. Berde Türbesi. Kuzey taçkapı kavsara kuşatma kemeri karnındaki çini mozaik süsleme

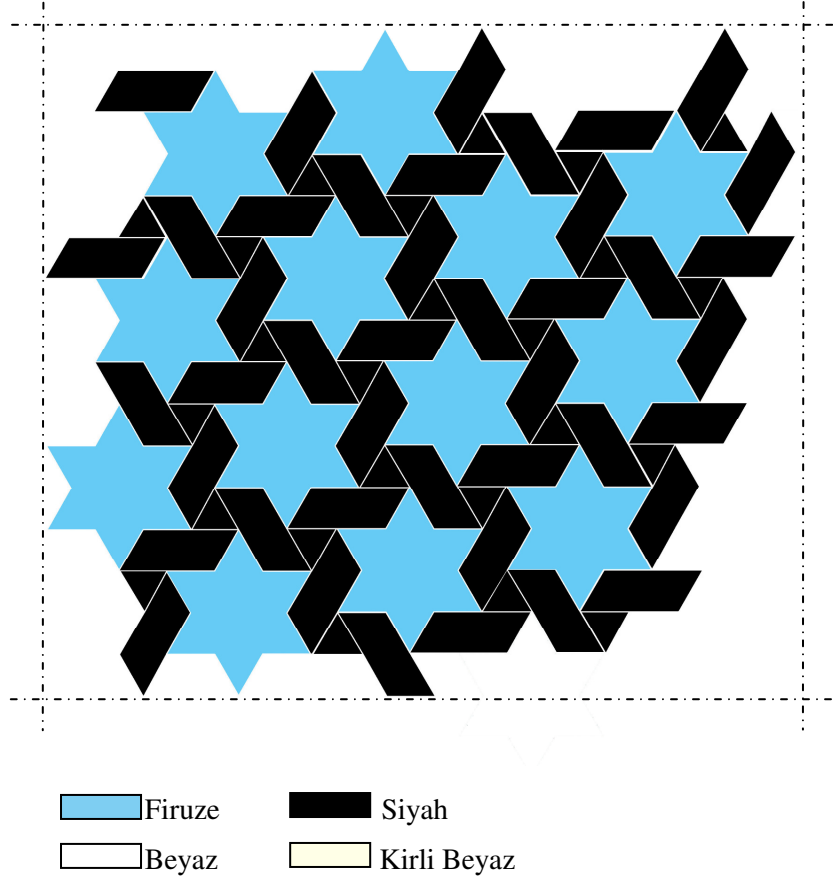
Geometrik süslemelerin görüldüğü unsurlardan biri de ana niş kavsarasındaki mukarnaslardır. Bir kısmı yer yer dökülmüş bu mukarnasların yüzeyi, hücrelerin formuna uydurulmuş kare, üçgen ve bir kenarı yamuk dikdörtgen formundaki çini mozaik panolarla kaplıdır. Siyah ve firuze renkte, iki sıra konturla çerçevelenen panolarda, dört kollu yıldız, eşkenar dörtgen ve üçgenlerden oluşan düzenlemeler yer almaktadır (Res. 16-17; Şek. 7). Buradaki geometrik formlar, gökyüzü ve yıldızlarla ilişkili olarak kozmik anlamlar içermektedir. Nitekim bezemeye bakınca, siyah, beyaz ve firuze renkteki çinilerin yanı sıra, yıldız ve diğer geometrik şekillerden oluşan düzenlemeleriyle, kavsaradaki ilk etki gece gökyüzünü

hatırlatmaktadır. Tüm bu özellikler birlikte değerlendirildiğinde, gökyüzü veya kâinat sembolünün betimlenmeye çalışılmış olduğu söylenebilir.

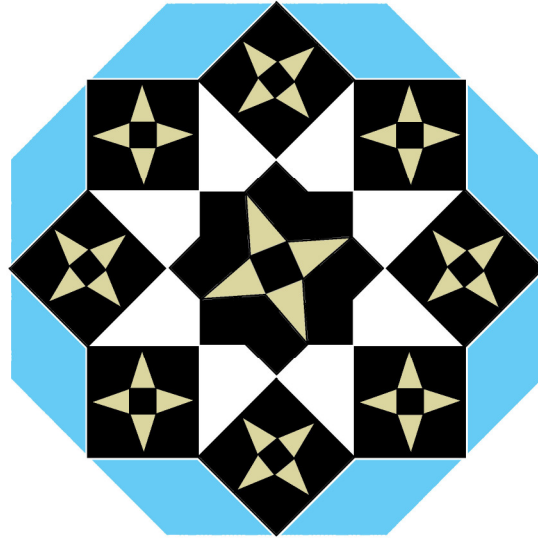
Şekil 7. Berde Türbesi. Kuzey taçkapı kavsarasındaki çini mozaik süsleme

Kuzey taçkapı ana niş yan duvarlarının yüzeyleri de birer süsleme unsuru olarak değerlendirilmiştir. Doğu yan duvarında yer alan süslemelerin tamamı tahrip olurken, batı yan duvarındakiler büyük oranda korunmuştur. Buraya; sınırları firuze sırlı tuğlalarla belirlenmiş bordürle üç yönden çerçevelenmiş, dikdörtgen bir niş yerleştirilmiştir. Fazla derin olmayan bu nişin yüzeyinde, içi geometrik ağla kaplanmış, sivri kemerle son bulan, dikdörtgen bir pano göze çarpmaktadır (Res.18,19; Şek.8). Panonun konturları firuze sırlı tuğlarla belirlenmiştir. Kemer köşelerinde, siyah renkli çinilerle yapılmış birer kurdele şekilli motif görülmektedir. Panonun içine ilk bakıldığında, altı kollu yıldızlar dikkati çekmektedir. Kompozisyonun ana elemanını teşkil eden bu yıldızların, pano içerisinde, çapraz eksenlerde sıralanacak şekilde, yaklaşık bir yıldız boyunda kaydırılarak yerleştirildikleri görülmektedir. Altı kollu yıldızlardan sonra, aralarda kalan boşlukları dolduran paralel kenar dörtgenlerle, küçük üçgenler fark edilir. Yıldızlar firuze, üçgen ve paralel kenar dörtgenler ise siyah renktedir.

Şekil 8. Berde Türbesi. Kuzey taçkapı yan mihrabiyesindeki çini mozaik süslemeler

Ana nişinin yan yüzünde, köşe sütuncelerinin hemen üzerine denk gelen bölümlerde, konturları firuze sırlı tuğlalarla belirlenmiş, kare şekilli birer süsleme panosu daha yer almaktadır. Bu panoların dışa gelen kenarı açık bırakılmıştır. Soldaki pano tahrip olmuştur. Sağdakinde ise büyük bir sekizgenin zeminine yerleştirilmiş, üç adet sekiz kollu yıldız motifiyle, bu yıldızların kol aralarında kalan boşlukları dolduran kare ve eşkenar dörtgenlerden oluşan geometrik süsleme görülmektedir. Ayrıca, merkezde yer alan sekiz kollu küçük yıldız motifiyle, karelerin içi de dört kollu birer yıldızla süslenmiştir. Kompozisyonu oluşturan bu geometrik motiflerden sekizgen firuze, yıldız ve kareler ise siyah renktedir (Res. 20; Şek. 9).

Şekil 9. Berde Türbesi. Kuzey taçkapı ana niş yan duvarındaki çini mozaik pano

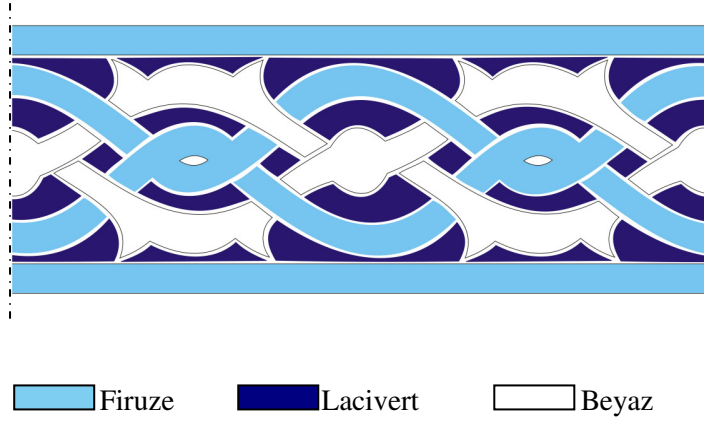
Taçkapı ana nişinin köşelerinde yer alan, çokgen gövdeli, zar başlıklı sütuncelerin de zamanında geometrik motifli çini mozaiklerle kaplandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan, soldaki sütuncenin süslemelerinden geriye hiç bir şey kalmazken, sağdakinin gövdesinin üst kesiminde, içe bakan yüzündeki süslemelerinden az bir bölüm günümüze ulaşabilmiştir (Res. 21).

Güney kapıdaki geometrik süslemelerin neredeyse tamamına yakını yok olmuştur. Sadece bordür ve kavsara mukarnaslarının yüzeyindeki süslemelerden bazı izler günümüze ulaşabilmiştir. Mevcut izlerden, kuzey kapının süsleme programını büyük ölçüde tekrarladığı anlaşılmaktadır (Res. 6).

Bitkisel Örnekler:

Yazı ve geometrik süslemelere göre daha az yer tutan bitkisel örnekler gövdenin üst kesiminde ve taçkapıda toplanmıştır. Bunların tamamı çini mozaik tekniği ile yapılmıştır.

Gövdeyi üstten sınırlayan süsleme kuşaklarından, geniş olan ortadaki kitabe bölümünün, altından ve üstünden, birer sıra halinde düzenlenmiş bitkisel motifli dar kuşaklar geçmektedir. Yer yer hasar görmüş kuşakların süslemeleri, birbirine sarılarak ilerleyen dallar üzerine yerleştirilmiş rumi motifleri ile zenginleştirilmiştir. Motifi oluşturan şeritler firuze ve beyaz, zemin ise lacivert renktedir (Res.10; Şek. 10).

Şekil 10. Berde Türbesi. Kitabe kuşatma frizi, alttan ikinci kuşak çini mozaik süslemesi

Yapı üzerindeki bitkisel süslemelerden en dikkat çekici olanı, taçkapı iç bordüründe görülmektedir. Cephe ile 45⁰'lik açı yapan bu bordür, lacivert zemin üzerine beyaz ve firuze renkte işlenmiş geometrik ve bitkisel motiflerle biçimlendirilmiştir. İki yandan firuze renkli, ince konturlarla sınırları belirlenen bordürde, ilk bakıldığında yarım ve tam palmet motifleri dikkat çekmektedir. Bu palmetler, ikili örgü düzeninde ilerleyen kıvrık dallar üzerine yerleştirilmiştir. Bitkisel desenlerden sonra, beyaz renkteki geometrik desen fark edilir. Bu da bitkisel örneklerde olduğu gibi, ikili örgü düzeninde ilerleyen şeritlerin meydana getirdiği, kolları içe doğru kavis yapan altı kollu yıldızlardan oluşmaktadır. Yıldızların birleşme yerlerinde, yuvarlak şekilli küçük düğümler görülmektedir. Yıldızı oluşturan şeritlerle, palmetli dallar, birbirini alttan ve üstten keserek bordür boyunca devam etmektedir. Bordürün tahrip olan sol tarafında bu motiflerin devam ettirildiği ilk bakışta düşünülürse de, bu konuda kesin yargıda bulunmak güçtür. Genellikle, taçkapının diğer bordürlerindeki süslemelerin sol tarafta da kesintiye uğratılmadan devam ettirilmiş olması, buradaki süslemelerin de, bordürün sol tarafında aynen devam ettirilmiş olma olasılığını akla getirmektedir (Res. 14; Şek. 11).

Taçkapının ana niş kuşatma kemerinin ön yüzünde de bitkisel motiflere rastlanmaktadır. Günümüze, kısmen bozulmuş şekilde ulaşabilmiş bu süslemeler, lacivert ve firuze renkteki rumi motiflerin ritmik tekrarıyla oluşturulmuştur (Res. 7, 14-16).

Şekil 11. Berde Türbesi. Taçkapı bordüründeki çini mozaik süsleme

Değerlendirme ve Sonuç

İncelemeye çalıştığımız Berde Türbesi, İlhanlı dönemine ait bir eserdir. Yapı, sırlı tuğla ve çini ile oluşturulmuş süslemeleri ile gerek Azerbaycan, gerekse Azerbaycan dışındaki yapılar arasında önemli bir yere sahiptir. Bu tür süslemeler, hemen her bölgede, farklı uygulamalarla çininin yanı sıra taş, ahşap ve alçı malzemede de yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Meraga'daki 1167 tarihli Dairevi Kümbet (Burcu Müdevver, Yuvarlak Kümbet)¹⁹, Berde Türbesi'ne olan benzerliği ile dikkati çekmektedir. Burada da giriş büyük ölçülü olmakla beraber, yapının en zengin süslemeli unsurudur. Çini levhalarla yazılmış kûfi hatlı bir kitabe ve geometrik karakterli motifler hemen fark edilmektedir. İki yapıyı birbirinden ayıran en önemli fark ise Dairevi Kümbette gövdenin süslemesiz bırakılmış olmasıdır.

Türk sanatının genel akışı içerisinde, süsleme malzemesi ve programı açısından Berde Türbesi'ne en yakın örnek, Karabağlar Türbesi'dir (XIV. yüzyıl)²⁰. Nahçıvan'ın Karabağlar Köyü'nde bulunan bu

¹⁹Yapı hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir...* s.335-336; O. C. Tuncer, *Anadolu Kümbetleri 1 Selçuklu Dönemi*, Ankara 1986, s.44; C. Gıyasi, *Nizami Dövrü...*, s.94; M. Top, "Güney Azerbaycan'daki Selçuklu Mezar Anıtları", *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildiriler II*, Konya 2001, s.338-339; R. Amenzade, "XI-XVII. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Abidevi Yapıların Özellikleri", *Türkler*, C.8, Ankara 2002, s.168.

²⁰Tarihendirme ve resim için bkz. M. Useynov, vd., *İstoriya Arhitekturi...*, s.129-135; F. Y. Seferov, "Garabağ Me'marlıg Kompleksinin Kitabeleri", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, Y.1, C.1, S.3, Ankara 1993, s.61-63; R. Emenzade, *Azerbaycan Me'marlıgında...*, s.38; O. Aslanapa, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık...*, s. 39-40; C. Gıyasi, *Yakın-Uzak*

eser, dilimli gövdesi ve sekizgen kaidesi ile Berde Türbesi'nden farklı olsa da, süsleme malzemesi ve kompozisyonu bakımından ona yaklaşmaktadır. En önemli fark bezemedeki motif değişikliğidir. Karabağlar Türbesi'nin oniki adet yarım daire yivle hareketlendirilmiş olan gövdesi, Berde Türbesi'ndeki gibi firuze sırlı tuğlalarla kaplanmıştır. Ancak burada, “الله” lafzının dışında “محمد” ve “علي” isimlerinin de yer aldığı, kûfi hatlı kompozisyonlarla da karşılaşılmaktadır. Eşkenar dörtgenlerin içinde yer alan bu yazılar, dış cepheyi kaplayacak şekilde tekrarlanmıştır. Benzer süsleme anlayışı, Kazakistan'ın Türkistan şehrinde bulunan Hoca Ahmet Yesevi Türbesi'nin (1397)²¹ dış cephelerinde de kendini göstermektedir. Burada, Berde Türbesi'nden ayrı olarak, hem siyah sırlı tuğlalar kullanılmış hem de süslemeyi oluşturan kûfi yazıların içeriği farklı tutulmuştur. Ahmet Yesevi Türbesi, bezeme kurgusuyla aynı uygulamanın bir çeşitlemesi olarak değerlendirilebilir.

Bu şekilde kûfi yazılarla oluşturulmuş süsleme örneklerine, Türkmenistan'daki Sahabeler Yapı Manzumesi (XV. Yüzyılın başları)'nin eyvan kemerinde ve duvarındaki yazılarla²², Afganistan'da inşa edilmiş Abdullah Ensari Türbesi'nin (XV.yy)²³ taçkapı ana niş dip duvarındaki süslemeleri de dahil edebiliriz.

Berde Türbesi, Azerbaycan - Anadolu ilişkileri açısından da üzerinde durulması gereken bir örnektir. Söz konusu süslemelerin Anadolu'daki en yakın benzeri Hasankeyf *Zeynel Bey Türbesi*'nde (XIV.yy son çeyreği) görülmektedir²⁴. Planı, silindirik kaidesi ve süsleme malzemesi yönünden Berde Türbesi ile yakınlık gösteren eserin, lacivert ve mavi sırlı tuğlalarla yapılmış süslemeleri, renk ve kompozisyon şeması bakımından biraz farklıdır. Belli ki Berde Türbesi'nin özellikle yazılardan oluşan sırlı tuğla süslemeleri, Zeynel Bey Türbesi'ndeki süslemelerin ön örneğini teşkil etmektedir.

Berde Türbesi'nin saçak altı kitabe kuşağını çevreleyen frizdeki, iç içe altıgen ve karelerden oluşan çini mozaik düzenleme, Türk sanatının hemen her döneminde farklı yorumlarla sevilerek uygulanmıştır. Buhara'daki Muğak Attari Camii'nin (XII.yy)²⁵ cephesinde de gördüğümüz bu süslemenin, Anadolu'daki örnekleri arasında, Berde'dekine en yakın düzenleme, Tokat Gök Medrese'de (XIII.yy. ikinci yarısı) karşımıza çıkmaktadır. Medrese üst kat revakının avluya bakan cephelerinde görülen bu süslemenin kompozisyonu oluşturan altıgenleri, Berde örneğinden farklı olarak birbirini kesecek şekilde tanzim edilmiştir²⁶. Bundan başka, Aksaray Sultan Hanı (1229)²⁷ ahır taçkapısında ve İznik Yeşil Camii (1378-

Ellerde, Bakı 1985, s.59; T. Yazar, **Nahçıvan Mimarisi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1999; ay. yaz., “Nahçıvan'da Türk Mimarisi”, **Türkler**, C.8, Ankara 2002, s.177-178.

²¹Plan ve fotoğraflar için bkz. G. Akın, **Asya Merkezi Mekan Geleneği**, Ankara 1990, s.224; O. Aslanapa, **Türk Cumhuriyetleri...**, s.260-262; H. Bice, **Hoca Ahmed Yesevi Türbesi**, Ankara 1992; İ. Hakuloğlu, “Ahmet Yesevi ve Hikmetleri”, **Türk Yurtları Dergisi Yesevi Yılına Armağan**, C. 26, S. 6, İstanbul 1993, s.34-37; V. Muhtaroglu, “Türkistan'da Hoca Ahmet Yesevi Külliyesi (Rus Kaynaklarına Göre)”, **Türk Kültürü**, S. 365, Y.XXXI, Ankara 1993, s.528; O. Arık, **Orta Asya Mimarlık Mirasımızdan İzlenimler**, Ankara 1994, s.20-21; R. Bubur, **Kazakistan'daki İslami Dönem Eserleri**, C.I-II, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2007, s.217-229, 325.

²²Bilgi ve resim için bkz. Y. Sayan, **Türkmenistan'daki Mimari Eserler (XI-XVI.Yüzyıl)**, Ankara 1999, s.101-107, res.172-173.

²³Bilgi ve resim için bkz. B. H. Karçev, **Zodçestvo Afganistana**, Moskva 1986, s.174-175.

²⁴Yapı için bkz. O. Arık, “Erken Devir Anadolu-Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri”, **Anatolia**, S.11, Ankara 1969, s.82; O. C. Tuncer, **Anadolu Kümbetleri 3- Beylikler ve Osmanlı Devri**, Ankara 1986, s.125-126; G. Öney, **Beylikler Devri Sanatı XIV - XV. Yüzyıl (1300 - 1453)**, Ankara 1989, s.40; O. Aslanapa, “Beylikler Devri Mimari Sanatı”, **Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı**, Ankara 1993, s.169; ay.yaz., **Türk Cumhuriyetleri...**, s.39-40; H. Yurttaş, “Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi”, **A.Ü. Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Y. 1996, S.3, Erzurum 1997, s.121-151.

²⁵O. Aslanapa, “İlk Türk Camileri”, **Türk Kültürü**, S.153-155, Y.9-11, Ankara 1975, s.303-304; Y. Demiriz, **İslam Sanatında Geometrik Süsleme Bir Envanter Denemesi**, İstanbul 2000, s.332; M. Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde...**, s.159; A. Altun, **Ortaçağ Türk Mimarisinin...**, s.9; R. Bubur, **Buhara Camileri (12-18.Yüzyıl)**, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1997, s.24-26; R. Bubur, “Buhara Camileri”, **Türkler**, C.8, Ankara 2002, s.867-868.

²⁶Resim için bkz. A. Kuran, **Anadolu Medreseleri**, C.I, Ankara 1969, res.246-249; S. Mülayim, **Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler Selçuklu Çağı**, Ankara 1982, s.244; G. Öney, **Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları**, Ankara 1992, res.60.

²⁷R. H. Ünal, **Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar**, İzmir 1982, res. 29.

1392)²⁸ mihrabında farklı uygulamalarını gördüğümüz bu süslemenin Anadolu'daki örneklerinin sayısını artırmak mümkündür.

Berde Türbesi'nin taçkapı sağ yan mihrabiye nişi üzerinde yer alan ve Anadolu-Türk süsleme sanatında fırlıdak ismi ile tanınan, yıldız ve paralel kenar dörtgenlerden oluşan kompozisyonun, değişikliğe uğramadan başka Türk yapılarında da sevilerek kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu süsleme, Bağdat Mutsansiriye Medresesi'nde (1232) tuğla²⁹, Birgi Ulu Camii'nin (1312)³⁰ mihrabında ise Berde'deki gibi çini mozaik olarak karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan örneğine olan yakınlığı ile dikkati çeken bu süslemelerden Birgi örneğinde, yıldızların daha küçük ölçülerde işlendiği görülmektedir.

Berde Türbesi'nin taçkapı bordüründe görülen, çini mozaikle oluşturulmuş palmet-rumî motifli bitkisel süslemenin kimi farklılıklarla, Divriği Ulu Camii'nin (1228-1229) batı taçkapısında taş³¹, Bursa Yeşil Camii'nde (1413-1421) ise çiniye geçtiği görülmektedir³². Berde'deki türbeden yaklaşık yüz yıl sonra, Yeşil Camii'nin çini süslemelerinde de bu süslemenin bir benzerini bulmamız, Türk sanatındaki sürekliliği göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Sonuç olarak, bu çalışmada, süsleme bakımından ele aldığımız Berde Türbesi (1322) Azerbaycan mimarlığında, özellikle sırlı tuğla ve çini mozaik süslemelerini büyük ölçüde muhafaza ederek, günümüze kadar ulaşabilmiş az sayıdaki örnekten biri olması nedeni ile önemli bir eserdir. Süslemede kullanılan sırlı tuğla ve çini malzeme; kompozisyonlardaki kapalı şekil geçmeleri, örgü düzeninde ilerleyen şeritler üzerine yerleştirilmiş palmet ve rumî motiflerinin yanı sıra, bu bitki motifleri ile kaynaşan sülüs kitabe panolarıyla da devrin genel özellikleri yansıtılmaktadır.

Ortaçağ Azerbaycan Türk mimari süslemeciliği, yeni denemeler ve atılımlarla sürekli devamlılık içinde gelişen ve bu devamlılığın süsleme formlarının basit tekrarları şeklinde değil de, geleneksel çizgiyi koruyan yeni oluşumlar biçiminde ortaya çıktığı bir dönemdir. Berde Türbesi'nin süslemeleri de bu gelişimin kuvvetli bir temsilcisi durumundadır.

²⁸Bu örnekler için bkz. Y. Demiriz, **İslam Sanatında Geometrik Süsleme Bir Envanter Denemesi**, İstanbul 2000, s.60; S. Mülayim, **Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik...**, s.166.

²⁹M. Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir...**, s.414; Y. Demiriz, **İslam Sanatında Geometrik Süsleme...**, s.60.

³⁰Ö. Bakırer, **Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrapları**, Ankara 1976, s.210-211; Y. Demiriz, **İslam Sanatında Geometrik Süsleme Bir...**, s.60; G. Öney, **Beylikler Devri...**, s.39.

³¹Bilgi ve resim için bkz. A. S. Ülgen, "Divriği Ulu Camisi ve Dar-üş-şifası", **Vakıflar Dergisi**, S.V, Ankara 1962, s.93-98; R. H. Ünal, **Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk...**, s.101, res.23; G. Cantay, **Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları**, Ankara 1992, s.51-55; S. Ögel, **Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı**, Ankara 1987, s.79, Lev.XV, res.23-23a; S. Mülayim, **Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik...**, s.155.

³²Bilgi ve resim için bkz. Y. Demiriz, **Osmanlı Mimarisi'nde Süsleme I Erken Devir**, İstanbul 1979, s.330-384; E. H. Ayverdi, **Osmanlı Mimarisi'nde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)**, C.II, İstanbul 1989; s.46-94; G. Öney, **Beylikler Devri...**, s.40-44; Y. Özbek, **Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300 – 1453)**, Ankara 2002, s.325-383.

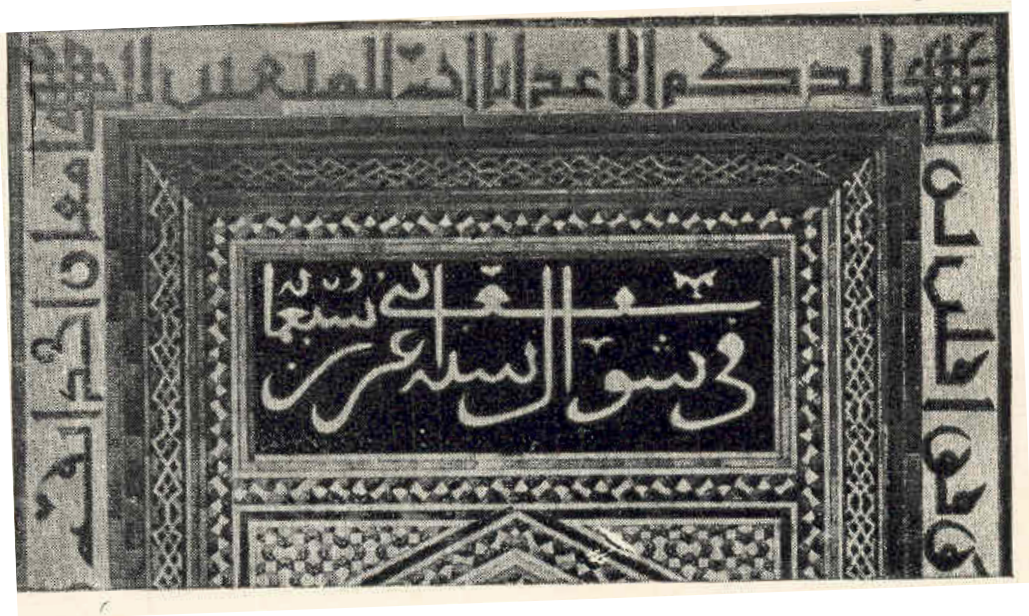
Resim 1. Berde Türbesi: Kuzeybatıdan görünüş

Resim 2. Berde Türbesi: Kuzey taçkapı üzerindeki usta kitabesi

Resim 3. Berde Türbesi: Güney taçkapı üzerindeki inşa kitabesi

Resim 4. Berde Türbesi: Güney taçkapı üzerindeki inşa kitabesi (M. Useynov'dan)

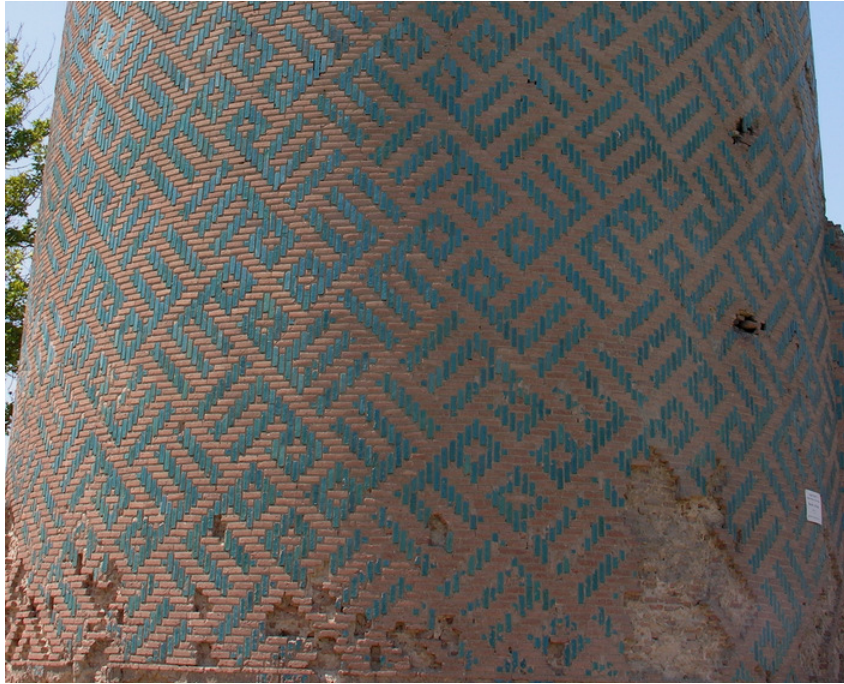
Resim 5. Berde Türbesi: Kuzey giriş açıklığı üzerindeki çini mozaik kitabe panosu

Resim 6. Berde Türbesi. Güney taçkapıdan görünüş.

Resim 7. Berde Türbesi. Kuzey girişten görünüş.

Resim 8. Berde Türbesi. Gövedeki “Allah” yazılı sırlı tuğla süslemelerden görünüş.

Resim 9. Berde Türbesi. Saçak altı kitabe ve süsleme kuşakları.

Resim 10. Berde Türbesi. Gövdenin üst kenarından geçen kitabe kuşağından bir bölüm.

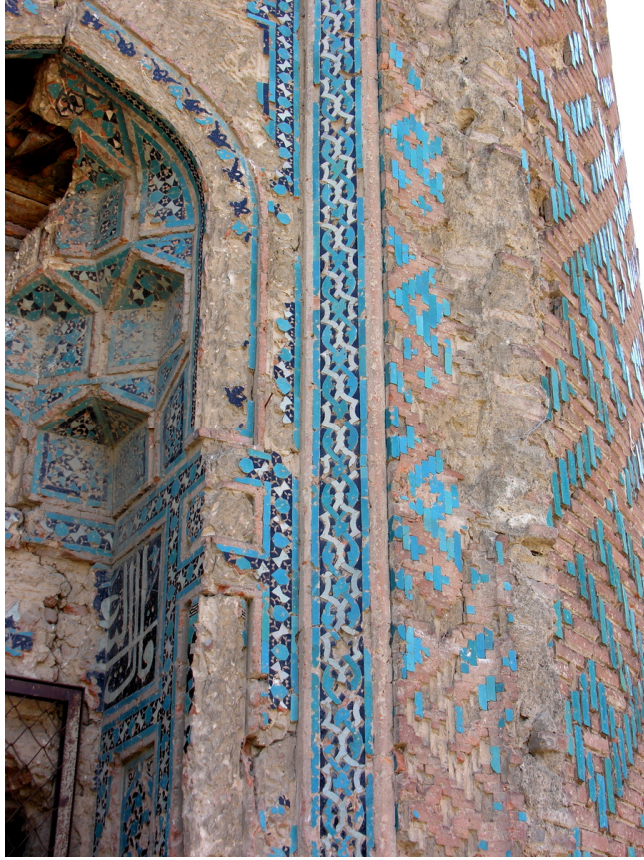
Resim 11. Berde Türbesi. Gövdenin alt kenarından geçen kitabe kuşağı.

Resim 12. Berde Türbesi. Kuzey taçkapı bordüründeki sırlı tuğla süslemeden bir bölüm.

Resim 13. Berde Türbesi. Gövdenin üst kenarından geçen mukarnas sırasından bir bölüm.

Resim 14. Berde Türbesi. Kuzey taçkapı bordüründeki çini mozaik ve sırlı tuğla süslemesinden bir bölüm.

Resim 15. Berde Türbesi. Kuzey taçkapı kavsara kemer karnındaki çini mozaik süslemeden görünüş.

Resim 16. Berde Türbesi. Kuzey taçkapı kavsara mukarnas yüzeyindeki çini mozaik süslemelerden görünüş.

Resim 17. Berde Türbesi. Kuzey taçkapı kavsara mukarnas yüzeyindeki çini mozaik süslemesinden biri.

Resim 18. Berde Türbesi. Kuzey taçkapı ana niş sol yan duvarındaki mihrabiye.

Resim 19. Berde Türbesi. Kuzey taçkapı ana niş sağ yan duvarındaki mihrabiyede bulunan çini mozaik süslemeden görünüş.

Resim 20. Berde Türbesi. Kuzey taçkapı ana niş sağ yan duvarının üst bölümündeki çini mozaik süsleme.

Resim 21. Berde Türbesi. Kuzey taçkapı ana niş köşe sütuncesindeki çini mozaik süsleme.

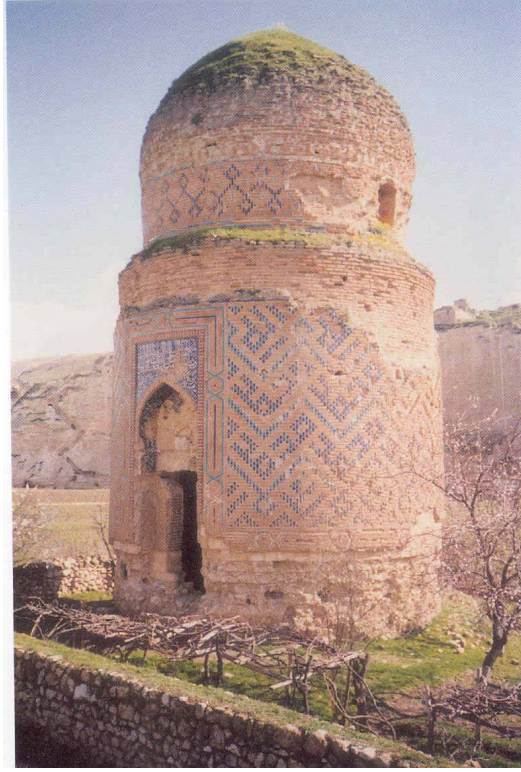
Resim 22. Berde Türbesi. Cenazeliğin içten görünüşü.

Resim 23. Berde Türbesi. Ziyaret mekânının içten görüntüsü.

Resim 24. Nahçıvan, Karabağlar Türbesi (A. Uluçam'dan).

Resim 25. Hasankaeuf, Zeynel Bey Türbesi (Y. Sayan'dan).